

ZOFIA KURZOWA

Perło 1. 'perła', 2. 'berło'

W III księdze *Pana Tadeusza*, któremu przed laty Jubilatka poświęciła osobne, oryginalne studium¹, spotykamy dwuwiersz, którego ostateczny kształt nie zapowiada kryjącej się w nim pewnej zagadki. Dwuwiersz ten brzmi:

*Leszczyna jak menada z zielonymi berły
Ubranemi jak w grona w orzechowe perły; w. 552–553.*

W rękopisie jednak wygląda on całkiem inaczej:

*tyki jak menady berła
Obwinione jak w grona w orzechowe perła.*

W wersji rękopiśmiennej zwraca uwagę niezwykła forma biernika l.mn. *perła*, zakładająca mianownik l.p. *perło*. Wydawał się on dziwny lub niejasny nawet S. Hrabcowi, który przy zestawianiu różnic językowych między rękopisami a drukami niektórych dzieł A. Mickiewicza² formę *perło* opatrzył znakiem zapytania.

Tymczasem, jak pokazuje *Słownik języka Adama Mickiewicza*³, nie jest ona jednorazowym wykojejeniem: Słownik notuje *perło* 3 razy obok żeńskiej formy *perła* użytej przez Mickiewicza 13 razy. Pozostałe 2 użycia *perło* w dopełniaczu l.p. i w mianowniku l.mn. występują w młodzieńczych utworach poety, tj. w *Walce miodowej*: *Daj sok z drogich burgundów wyciśniony perła*; w. 14 ('sok wyciśniony z perła drogich burgundów, tj. wino') oraz w *Jambach na imieninach Onufrego Pietraszkiewicza*: *Kto tym osłom tak zęczenie perła powykrada*; w. 80.

Powtarzający się u Mickiewicza rzeczownik *perło* jest niewątpliwie osobliwy na tle współczesnych i historycznych norm polskiego języka literackiego, nigdy bowiem nie spotykaliśmy wahań rodzaju żeńskiego i nijakiego w wyrazie *perła*.

Nowe materiały przynosi jednak rozszerzenie pola poszukiwań na źródła spoza etnicznie polskiego terenu, mianowicie na źródła północnokresowe. Oto w dokumentach i aktach z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego, zebranych przez Wileńską Komisję Archeograficzną w latach 1865–1914⁴ natrafiamy na zapisy interesującego nas rzeczownika raz w mianowniku l.p. *perło*, raz w bierniku –

mianowniku l.mn. *perła*. Pod rokiem 1621 w IX tomie Akt tej Komisji na s. 16 wymienia się elementy stroju królewskiego: *złoto, srebro, perło, szaty*, a pod rokiem 1700 w VIII tomie Akt na s. 157 znajduje się notatka: *Z teyże cerkwi Boruńskiej złoto, srebro, perła, klejnoty, pierścienie... brali*.

Forma *perło*, l.mn. *perła* okazuje się więc formą realnie istniejącą na dawnych kresach północno-wschodnich, a jak przekonuje przykład Mickiewicza, żywą tam jeszcze w pierwszej połowie XIX w.

Jakie można wobec tego podać tłumaczenie tej osobliwej zmiany *perła* > *perło*, gdyż pierwotny w języku polskim jest rodzaj żeński. *Słownik staropolski*⁵ bowiem notuje tylko formy: *perła* obok bardziej przyswojonych fonetycznie *pierła, piortła* od XIV w. Następne słowniki (Knapiusz, Linde) poświadczają wyłącznie rodzaj żeński.

Podobnie jak w literackiej polszczyźnie rodzaj żeński wykazuje rzeczownik *perła* w języku czeskim, gdzie brzmi *perla*⁶. Różnorodność form zaczyna się natomiast na obszarze ruskim. Rzecz ciekawa, że we współczesnym języku rosyjskim brak odpowiednika polskiej *perły*, zastępuje go rzeczownik zbiorowy *żemčуг* 'perły' od którego pochodzi singulatywum *żemčużina* 'perła'. Obok tych form jednak współczesny słownik języka rosyjskiego Ożegowa⁷ notuje jako przestarzały wyraz *perł* rodzaju męskiego. Bogatsze informacje przynosi słownik Dala⁸ zawierający materiał żywego języka. Dal notuje trzy formy: żeńską *perła*, którą odsyła do formy rodzaju nijakiego *perło*, obocznej do wariantu męskiego *perł*. Wynika z tego, że *perło* jest podstawowym hasłem w tym słowniku, a więc formą znaną w języku rosyjskim jeszcze na przełomie XIX i XX w., która potem ustąpiła rodzimej *żemčużina*.

Nieco inaczej sytuacja przedstawia się w języku ukraińskim: *Słownik języka ukraińskiego*⁹ podaje jako współcześnie używaną formę pluralną *perły* obok rzadszej też pluralnej *perła* wraz z uwagą, że wyraz ten rzadko bywa stosowany w liczbie pojedynczej. Wtedy w jej funkcji występuje rodzaj żeński *perła*, a jeszcze rzadziej nijaki *perło*.

Jak z danych tych wynika, w języku rosyjskim forma *perło* zanikła zupełnie, w języku ukraińskim zaś jest współcześnie rzadszym wariantem rodzaju żeńskiego *perła*.

Żadna z form liczby pojedynczej nie występuje w języku białoruskim¹⁰, który zna jedynie formę pluralną *perły*.

Wszystkie te współczesne fakty porządkują z punktu historycznego słowniki etymologiczne języka rosyjskiego. M. Vasmer¹¹ przyjmuje jako podstawową dla języka rosyjskiego formę męską *perł* dop. lp. *perła*, za starszą uznaje nijaką *perło*, dla której podaje dokumentację XVII w., za dialektalną żeńską *perła*. Rodzaj męski wywodzi z francuskiej formy *perle*, rodzaj żeński z nowogórnoniemieckiego *Perle*, rodzaj nijaki uznaje za formę ukształtowaną pod wpływem innych rzeczowników zakończonych na *-to*: *bito, teto, sato*. Jako wspólne źródło tych form podaje łac. *pirula*. Ponadto notuje Vasmer dialektyczną formę pluralną *perły* 'naszyjnik ze szklanych perel'.

Podobnie traktuje tę rozmaitość form A. Preobrażenskij¹², który jednak określa jednoznacznie *perło* jak formę małoruską (ukraińską), *perły* zaś jako białoruską.

Interesujący nas rzeczownik *perło* okazuje się więc starą formą ruską i jako taka przedostaje się także do tekstów polskich XVII–XVIII w. z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jak świadczą jednak przykłady z języka Mickiewicza, forma ta żyje w polszczyźnie kresowej jeszcze w XIX w.

Być może, że do jej tak długiego tam utrzymania przyczyniła się jeszcze inna tendencja, mianowicie hiperpoprawnego wprowadzania *o* na miejsce etymologicznego nieakcentowanego *a*. Zjawisko to bowiem wywołane zakorzenioną w dialekcie pod wpływem białoruskiego akania tendencją, było i jest na kresach północnych nagminne, na co mamy dowody od XVI w. po dzień dzisiejszy. Spotkało się i spotyka formy: *aliwa*, *anuca*, *paręka* oraz mianowniki l.p.: *łuczywa*, *gumna*, *kopyta*, *cacka*, *oka*. Zakończenie *-a* w mianowniku-bierniku l.p. przesuwają te rzeczowniki automatycznie do rodzaju żeńskiego, co powoduje zarówno żeńską ich odmianę: *łuczwy*, *gumny*, *oce*, jak i żeńskie formy określające: *oka lewa*, *oka prawa*. Tendencja ta, choć rozpowszechniona w dialekcie, była zawsze odczuwana jako regionalna i prowincjonalna, oddalająca dialekt od norm języka literackiego, była więc potępiana i unikana. Nie tylko więc nie doprowadziła do zaniku rodzaju nijakiego, dopuszczając fakultatywność form w mianowniku l.p. rzeczowników: *Mołodeczno*//*Mołodeczna*, *gumno*//*gumna*, ale rozszerzyła dążność hiperpoprawną do wymawiania *o* na miejscu etymologicznego *a*, np. *poproć*, *możno*, *Sapiego*, *Soroko*. W tym szeregu stoi także *perło*. Skoro bowiem błędne są formy: *jasna łuczywa* czy *prawa oka* i powinny brzmieć zgodnie z językiem literackim *jasne łuczwo*, *prawe oko*, to równie godna potępienia jest *szlachetna perła*, którą zmienić trzeba na *szlachetne perło*.

Poza językiem Mickiewicza polszczyzna literacka nie zna formy *perło*. Natomiast nie jest ona całkiem obca polskiemu gwarom. J. Karłowicz w swoim *Słowniku gwar polskich*¹³ podaje ją jako wyłączną (brak *perła*), popierając jednym kontekstem: *Miesiąc świeci jak perło* pochodzącym ze wschodniego Mazowsza. Kartoteka *Słownika gwar polskich PAN*¹⁴ zaś notuje trzykrotne użycie formy *perło* (wobec 14-krotnej *perła*) we wsi Masic w powiecie białostockim: *droższy nad perło*, *droższy nad złoto*; *Perło i złoto przeminie*, *i wiezie perło kosztowne*. Dokumentacja to wprawdzie skąpa, ale świadczy jednak o tym, że *perło* nie wychodzi poza północno-wschodni kąt polskiego obszaru gwarowego i tym samym stanowi jeszcze jeden przykład oddziaływań ruskich na ten teren.

Na tym jednak nie kończy się tajemnica rzeczownika *perło*. Jeśli bowiem wczytamy się w sens zapisek w Aktach Wileńskiej Komisji Archeograficznej, zauważymy, że właściwie tylko w drugiej z nich, z XVIII w. chodzi jednoznacznie o *perłę*. Opowiada ona bowiem, że złodzieje skradli ze skarbcza cerkwi złoto, srebro, perły (perła), klejnoty, pierścienie. Pierwsza natomiast notatka z XVII w., która wylicza elementy stroju królewskiego: złoto, srebro, *perło*, szaty nasuwa wątpliwości, czy istotnie chodzi w niej o jakąś królewską perłę.

Wątpliwości narastają w świetle jeszcze innych materiałów. Przypomina się tu pewien fragment pieśni ludowej, śpiewanej wspólnie w okolicach Święciana przez tamtejszą polską ludność wiejską. Pieśń ta zanotowana przez Wacława Werenicza¹⁵, zaczyna się od słów: *Nic nie ma miłszego nad szara godzina* i zawiera bardzo interesujący dla nas refren: *Bo jasny blondynek ma oczy niebieskie, Nie oddalabym go za perła królewskie. Bo perła królewskie nie żadne słodyczy, A jasny blondynek buziaka użyczy.*

Zwraca w tym refrenie uwagę powtarzające się wyrażenie *perła królewskie*. Czy i tu chodzi o perły? Czy perły są rzeczywiście tak istotnym rekwizytem stroju królewskiego, by miały się utrwalić w wyrażeniu *perły (perła) królewskie*?

Cytowana pieśń z innym tylko incipitem: *Chodziłem po polu i zbierałem kłosa* znana jest także na innym terenie, mianowicie w okolicach Lublina i Zamościa¹⁶. Refren zaś z pewnymi przeróbkami zachowuje się ten sam: *Nie oddalbym ja jej za berło królewskie, Bo berło królewskie nie żadne słodyczy, a jasne dziewczątko buziaka użyczy.*

Jak z tego fragmentu widać, za święciańsko-północnokresowe *perła (perło)* zostało podstawione ogólnopolskie *berło*. Czy zmiana ta została podyktowana tylko dążnością do zastąpienia niezrozumiałej na terenie polskim formy *perło* przez znaną, ogólnopolską *berło*, czy też między lubelsko-zamojskim *berłem*, a święciańsko-północnokresowym *perłem* tkwi jakiś głębszy związek przyczynowy i czy przypadkiem nie mamy tu do czynienia z tym samym wyrazem w dwóch tylko wariantach fonetycznych: *perło//berło*?

By na te pytania odpowiedzieć, trzeba rozpocząć różnego rodzaju poszukiwania etymologiczne, filologiczne i gwarowe.

Wyraz *berło* jest w języku polskim, jak wiadomo, pożyczką. F. Sławski¹⁷ łączy ją z łac. *ferula*, przyjętą do polszczyzny za pośrednictwem czeskim: *berla, berle*. W. Machek zaś przyjmuje między łaciną i czeskim jeszcze pośrednictwo starogórnoniemieckiego *ferala*. Poza polskim i czeszczyzną wyraz występuje w języku ukraińskim *berlo*, w którym jest pożyczką polską, w słowackim *brla, barla* oraz w słoweńskim *bergla*. Języki wschodniosłowiańskie rosyjski i białoruski mają tu inny wyraz: *skipetr* odpowiednik łac. *sceptrum*. Obok tych dwóch pożyczek w niektórych językach słowiańskich występuje rodzimy, tj. słowiański wyraz, np. w czeskim *žezlo*, w białoruskim *žazłó*, w rosyjskim *žezł* 'laska, buława, berło', nosi jednak wyraźne piętno archaiczne. Wyraz *berło* przeszedł w polszczyźnie i czeszczyźnie ewolucję znaczeniową. W języku łacińskim *ferula* ma znaczenie. 1. 'pręt, różga', 2. 'laska pasterska'. W języku czeskim, jak podaje Machek, znaczenie to się rozszerzyło od pierwotnego 'laska, gruby pręt, różga' oraz 'laska pasterska' do przenośnego 'oznaka władzy pasterskiej: duchownej lub świeckiej', a nawet 'władza zwierzchnia'.

W tym właśnie znaczeniu 'oznaka władzy królewskiej' i 'władza królewska' *berło* notuje już *Słownik staropolski* wśród glos polskich od połowy XV w.

Natomiast Linde zaświadcza w polszczyźnie podstawowe znaczenie łacińskie i czeskie 'gruby kij', stawiając je na pierwszym miejscu jako 'narzędzie myśliwskie,

drag myśliwcy': *berło pod ptaka*, po nim znaczenie 2. 'laska długa z krzyżem lub poprzeczką' z Chmielowskiego i Kluka oraz 3. 'znak władzy najwyższej' z Grochowskiego, Bazylika i Krasickiego.

Słownik warszawski wysuwa już na pierwsze miejsce znaczenie 'laseczka monarsza, znak władzy monarszej' oraz przenieśniewnie 'panowanie, władza'.

We współczesnym języku literackim to są znaczenia podstawowe notowane przez *Słownik języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego, natomiast 'drążek drewniany' należy, według oceny tego słownika, do terminologii łowieckiej.

W gwarach rozwinęło się znaczenie dodatkowe 'kule, którymi posługują się kulawi', co pociągnęło za sobą użycie rzeczownika w l.mn. *berła* : *o berłach chodzić*. Poświadczają je słowniki gwar polskich J. Karłowicza oraz PAN. W gwarach, jak widać, przechowało się pierwotne znaczenie 'kij' zapomniane w języku literackim. Odzywa się ono jeszcze w takich znaczeniach szczegółowych jak 'laska drużby zapraszającego na wesele', 'kij służący do nawracania owiec' poświadczonych przez słownik gwarowy PAN.

Bardziej interesujące niż ewolucja semantyczna wyrazu *berło* są dla nas zmiany fonetyczne towarzyszące adaptacji łac. *ferula* > stgniem. *ferala* > czes. *berla* w języku polskim. Jak z przykładów tych widać, łącińską spółgłoskę *f*, występującą też w staroniemieckim, a obcą słowiańskim systemom fonetycznym język czeski zastąpił najbliższą spółgłoską wargową dźwięczną *b*. Ale wiadomo także, że spółgłoska *f* była przyswajana również jako *p*, liczne na to przykłady w staropolszczyźnie. Wymieńmy bardziej znane: *Lucifer* > *lucyper*, *Faber* > *Pabir*, *Jozef* > *Ożep*.

Wahania *b//p* charakteryzowały w okresie staropolskim także rzeczownik *berło*. *Słownik staropolski* podaje następujące jego warianty: *berła*, *perła*, *piorło*. Pomijając w tej chwili sprawę adaptacji morfologicznej (wahania końcówek *-a//o*), zwracamy uwagę na wahania *b//p* w nagłosie wyrazu jako na dwójaką możliwość realizacji w dawnej polszczyźnie obcego dźwięku *f*. W trzecim wariantcie *piorło* zauważamy dodatkowo *o* po spółgłosce miękkiej, co wskazuje na wtórne zastosowanie praw przegłosu.

Może się tu nasunąć przypuszczenie, że polskie formy z *p*: *perła*, *perło*, *piorło* przedstawiają równoległą do czeskiego *berla* pożyczkę bezpośrednią z łaciny lub niemiecką.

W polskim języku literackim zachowała się jedynie forma *berło*. W gwarach przybiera ona wariant miękki: *bierta* lub zwięzony *birła*. Zniknęła całkowicie forma *piorło*. Natomiast *perło* całkiem szcążkowo przechowało się w gwarach. *Słownik gwar polskich* PAN pod hasłem *berło* podaje wśród form wariant *perło* 'ozdobna laska, symbol władzy książęcej'. Forma ta ma tylko jedno zaświadczenie ze wsi Gaj koło Nowego Miasta w Lubawskim.

I tak północnopolskie gwarowe *perło* 'berło' nawiązuje do takiej samej formy, znanej nam już z kresów północno-wschodnich – z dokumentów historycznych i ze współczesnej pieśni ludowej.

Widzimy więc, że *perło* jest w istocie homonimem, oznacza bowiem dwa wyrazy o różnej etymologii: 1. 'perła < łac. *pirula*', 2. 'berło < łac. *ferula*'. Oba wyrazy

przechowane w polszczyźnie kresowej i w północnopolskich gwarach stanowią w nich wyraźne archaizmy.

Przypisy

¹ M. Zarębina, *Wyrazy obce w „Panu Tadeuszu”*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.

² *Różnice językowe między rękopisami a drukami Mickiewiczowskimi*, w: *O języku Adama Mickiewicza. Studia*, Warszawa 1957, s. 39.

³ Pod redakcją K. Górskiego i S. Hrabca, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962–1983.

⁴ *Akty izdavaemye Vileskoju Archeografičeskoju Kommissieju*, Wilno 1865–1914.

⁵ Pod redakcją K. Nitscha i S. Urbańczyka, Kraków 1953.

⁶ Por. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praga 1957.

⁷ *Słownik' ruskogo jazyka*, Moskwa 1953.

⁸ *Tołkvoj słowar' živogo velikoruskogo jazyka*, S. Petersburg–Moskwa 1903–1909.

⁹ *Słownyk ukrajinskoji mowy*. Praca zbiorowa. Wyd. ANUSRR, Kijów 1977–1983.

¹⁰ *Tłumačaŭ'ny słownik belaruskaj mowy*. Praca zbiorowa. Wyd. ANBSSR, Mińsk 1977–1983.

¹¹ *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1955.

¹² *Etymologičeskij słowar' ruskogo jazyka*, Moskwa 1959.

¹³ Kraków 1900–1911.

¹⁴ *Słownik gwar polskich* opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN pod kierunkiem M. Karasia i J. Reichana, Wrocław 1979–1991 oraz Kartoteka Słownika tego Zakładu w Krakowie.

¹⁵ *Teksty iz švenčenskogo rajona Litovskoj SSR. Studia nad polszczyzną kresową*. T. II, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 142.

¹⁶ Podała mi ją studentka V roku filologii polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego Joanna Waniczek pochodząca z Zamościa.

¹⁷ *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952–1982.